

PIET

OVER ZWARTE PIET IN BELGIË

PRAAT

Bambi Ceuppens (Redactie)

Houtekiet
Antwerpen/Amsterdam

INHOUD

Inleiding. Pietpraat, prietpraat?	7
Bambi Ceuppens	
De kompanen van Sinterklaas in Wallonië	67
Françoise Lempereur	
Van Zwarte Piet naar roetpiet	91
Ann Driessen en Liesbet Depauw	
Sint en Piet op de televisie, hoe en waarom?	107
Hugo Matthysen	
Exotisme op het podium	115
Evelien Jonckheere	
Zwarte Piet in beeld	129
Els Veraverbeke	
Zwarte Piet – Nègre Piet	145
Mireille-Tsheusi Robert	
Een volle zak op de schouders	179
Sofie Van Bauwel	
‘Omdat het leuk is’	193
Heleen Debeuckelaere	
Onschuld met een kleurtje	201
Vanessa Joosen	
Zwarte Piet als symptoom	217
Rik Pinxten, UGent	
De verschijning van Queen Nikkolah	227
Laura Nsengiyumva	
Nawoord	243
Bruno Vanobbergen	
Over de auteurs	249

Pietpraat, prietpraat?

BAMBI CEUPPENS

Zwarte Piet is een man. Daar is iedere Belg het over eens. Maar daarmee houdt het zowat op. Enerzijds is hij slechts een van de vele mannelijke figuren die Sinterklaas doorheen de tijd in België begeleid hebben.¹ Anderzijds is hij zowat als enige van die begeleiders, onderwerp van een maatschappelijk debat. Volgens tegenstanders is hij racistisch, voorstanders bestempelen dit als onzin.

Ondanks de opvallende verschillen tussen de Sinterklaasvieringen in België en Nederland, bestaan er geen gedegen historische studies over al de begeleiders van Sinterklaas of zelfs maar over Zwarte Piet in België. Rita Ghesquiere, die eerder een boek schreef over Sinterklaas,² was uitgenodigd een tekst te schrijven, maar ze is helaas overleden tijdens de voorbereiding van deze publicatie. Dat verklaart het ontbreken van een historische bijdrage, gebaseerd op primair bronnenonderzoek.

Dan nog is er veel te vertellen over Zwarte Piet. We willen hier de achtergrond schetsen van het maatschappelijke debat en de voorzet geven voor meer onderzoek over het onderwerp, dat voorlopig nog ontbreekt: de representatie van Zwarte Piet in Vlaamse jeugdliteratuur en tijdschriften, kritiek op de figuur van Zwarte Piet vóór het publieke debat losbarstte in 2013, andere figuren met zwart gemaakte gezichten – zoals de Brusselse Noirauds of ‘le sauvage’ in Aat –

de receptie van Zwarte Piet door kinderen van verschillende afkomst, de motivatie van personen die Zwarte Piet spelen enz.

Verschillende teksten gaan in op de geschiedenis en evolutie van Zwarte Piet (Françoise Lempereur, Els Veraverbeke). Ze maken, zoals gezegd, geen gebruik van historische bronnen, maar Françoise Lempereurs tekst over Wallonië is gebaseerd op veldwerkonderzoek. Andere thema's die aan bod komen zijn: de geschiedenis van het publieke debat over Zwarte Piet in Vlaanderen sinds 2013 (Ann Driessen en Liesbet Depauw), het publieke debat in relatie tot de notie van kinderlijke onschuld (Vanessa Joosen), de aanpassing van Zwarte Piet op de VRT (Hugo Matthysen), andere black-facetradities (Evelien Jonckheere, gebaseerd op primair bronnenonderzoek, en Heleen Debeuckelaere), mechanismes van stereotypering (Sofie Van Bauwel), de relatie tussen koloniale stereotypes en Zwarte Piet (Mireille-Tsheusi Robert, gebaseerd op interviews) en Zwarte Piet als symptoom van een samenleving in verandering die zich moet dekoloniseren (Rik Pinxten). Het boek wordt afgesloten met een nawoord van Kinderrechtencommissaris Bruno Vanobbergen. Daarmee willen we benadrukken dat in de hele discussie het belang van het kind, in de zin van alle kinderen, voorop zou moeten staan.

De secundaire literatuur over de geschiedenis van de begeleiders van Sinterklaas beperkt zich grotendeels tot Nederland, waar Sinterklaas en Zwarte Piet na de Tweede Wereldoorlog nationaal werden gestandaardiseerd,³ terwijl er in België veel langer verschillende tradities bestonden. Het artikel van Els Veraverbeke toont dat de figuur van Sinterklaas in Vlaanderen vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw stabiel is gebleven, maar dat Zwarte Piet in zijn huidige, meest bekende gedaante, een recent fenomeen is.

Meer nog, deze ‘gestandaardiseerde’ Zwarte Piet heeft pas sinds kort de taalgrens overgestoken naar Wallonië (zie in dit verband de bijdrage van Françoise Lempereur).

Het roept de vraag op wat er gebeurde in Belgisch Congo, waar geen officieel onderscheid werd gemaakt tussen Nederlands- en Franstalige Belgen. Op een beeldfragment van de aankomst van een witte Sinterklaas op de luchthaven van Leopoldstad in 1959, wordt hij begeleid door een wit geschminkte clown en begroet door uitsluitend witte kinderen.⁴ Het KMMA bezit een tiental foto’s van Sinterklaas, al dan niet begeleid door Zwarte Piet in Belgisch Congo. Daarop zien we een witte Sinterklaas voor witte en zwarte kinderen, begeleid door een kompaan die lijkt op de Waalse Père Fouettard (een man met een zwarte kap of zak met twee gaten voor zijn ogen) en een zwarte Sint voor zwarte kinderen, die wordt begeleid door een Congolese Piet in een pofbroek en met een hoed op die lijkt op diegene die Zwarte Piet nu draagt. We zullen zien dat het hierbij niet, zoals men mogelijk zou verwachten, gaat over duidelijke afbakeningen tussen noordelijke en zuidelijke, tussen Germaanse en Romaanse, of tussen katholieke en protestantse tradities.

Er bestaan Sinterklazen zonder Zwarte Piet (in de winkelcentra in het centrum van Brussel waar ik bijna twintig jaar woon, ben ik nog nooit een Zwarte Piet tegengekomen), maar geen Zwarte Pieten zonder Sinterklaas. Het verklaart waarom in veel wetenschappelijke teksten Zwarte Piet, anders dan in het publieke debat, veel minder aandacht krijgt dan Sinterklaas en als het ware gereduceerd wordt tot een van zijn attributen, vergelijkbaar met zijn mijter of staf. Het verhaal vertellen van Zwarte Piet als een van de kompanen van Sinterklaas, begint dus met het verhaal van Sinterklaas zelf: niet de historische figuur of de heilige, maar het personage uit de populaire cultuur.

Tijdens de jaren 1950 was er veel meer variatie in hoe Sint en Piet werden voorgesteld. Dit blijkt onder meer uit deze twee foto's, genomen in 1957 tijdens Sinterklaasfeesten in Congo.

BOVEN © COLLECTIE KMMA TERVUREN; FOTO C. LAMOTE (INFORCONGO), 1957, KMMA TERVUREN

ONDER © COLLECTIE KMMA TERVUREN; FOTO H. GOLDSTEIN, 1956, SOFAM

Patroonheilige van scholieren

Tijdens de 11de eeuw wordt Sint-Nicolaas in Noord-Frankrijk uitgeroepen tot beschermheilige van scholieren, die op dat moment voornamelijk naar kloosterscholen gaan. De eerste fase in de ontwikkeling van het Sinterklaasfeest is het feest van de Onnozele Kinderen, dat leerlingen op kloosterscholen gedurende drie dagen vieren. Ze kiezen een leerling die het drie dagen voor het zeggen heeft en verkleed als bisschop met zijn gevolg de stad intrekt, waarbij ze nogal wat kattenkwaad uithalen. Dit feest versmelt doorheen de tijd met het Sint-Nicolaasfeest dat scholieren in Noord-Frankrijk vieren sinds de 11de eeuw.⁵ Op de vooravond van de sterfdag van de heilige, kiezen kloosterleerlingen iemand uit hun midden tot bisschop, die het voor het zeggen zal hebben tot 28 december, de dag waarop de moord op de ‘onnozele kinderen’ wordt herdacht. Ze voeren taferelen uit het leven van Sint-Nicolaas op. Het feest verplaatst zich naar de straat, waar de leerling-sint omringd wordt door medescholieren, die zich uitdossen als angstaanjagende duivels en de straten onveilig maken. Eerzame burgers kunnen hen slechts afschepen door hun eten of geld te geven.⁶

Wanneer Sint-Nicolaas ook de patroonheilige wordt van jongemannen, beginnen zij op hun beurt feesten te organiseren: maskerades met duivels die met veel kabaal de straten optrekken op zoek naar ‘stoute’ meisjes.⁷

De feesten van de Onnozele Kinderen en de Sint-Nicolaasfeesten van scholieren en jongemannen behoren tot de feesten en rituelen van de ‘omgekeerde wereld’, als opmaat tot carnaval, zoals Sint-Maarten op 11 november in sommige delen van Vlaanderen, en Driekoningen op 6 januari in Italië en Spanje.⁸ Vanaf de middeleeuwen worden ook in de Lage Landen Sinterklaasfeesten georganiseerd.⁹ Daar ga ik verder dieper op in.

De goede gever

Het beeld van Sinterklaas als de gever, is niet gebaseerd op een legende die achterhaald kan worden. Het enige verband tussen Sint-Nicolaas de gever en de heilige is de naam: in het kader van de gever ontbreekt elk godsdienstig of kerkelijk element.¹⁰ Het verklaart ook de beperkte iconografie doorheen de tijd, vergeleken met de heilige. In de 13de eeuw krijgen schoolkinderen verlof en geld van de stad of edelen op de feestdag van hun patroonheilige. Vanaf de 16de eeuw zetten kinderen hun schoentje klaar. De Goudse, protestantse predikant Jacobus Sceperus geeft in een boek uit 1658 een beschrijving van het ‘paapse’ Sinterklaasfeest:

‘Kinderen vullen hun schoen met voer voor het paard van de goedheiligman en zingen voor het naar bed gaan nog een liedje. ’s Avonds laat verruilen de ouders haver en stro voor speelgoed en lekkers. ... Een vader nam toen het gesneeuwd had de moeite, met een los hoefijzer in de hand het dak op te klimmen. Hij wilde zijn kinderen doen geloven dat de goedheiligman daar gelopen had.’

Over het paard van de goedheiligman wordt dus gesproken, over een knecht valt geen woord.¹¹

In Vlaanderen zetten kinderen op 5 december een klomp of een bord met hooi, een raap of wortelen klaar bij de schouw voor het rijdier van Sinterklaas, die ’s nachts geluidloos door de schoorsteen glijdt, het eten voor zijn dier meeneemt en in ruil daarvoor allerlei geschenken op het bord of in de klomp legt.¹² Anders dan in Nederland, wordt het feest in België op 6 december gevierd.

In zijn reizen tussen hemel en aarde werd Sinterklaas in Vlaanderen, zoals bijvoorbeeld ook in Duitsland, Oekraïne,

Oostenrijk en Polen, begeleid door engelen. Soms droegen ze een boek waarin het gedrag van alle kinderen werd opgetekend; in Tsjechië en Slowakije beschermden ze kinderen tegen de duivel die de Sint kon begeleiden.¹³ De verbinding tussen hemel en aarde kon ook in twee richtingen lopen: kinderen stuurden hun brieven naar Sinterklaas in de hemel en de goedheiligman kon beroep doen op postengelen of engelbewaarders om brieven te overhandigen.¹⁴

In Vlaanderen was Sinterklaas tot in de 20ste eeuw een van verschillende geversheiligen: tot de meest bekende behoren Sint-Maarten, die nog altijd die rol vervult in de streek rond Aalst bijvoorbeeld, Sint-Vincentius van Zaragoza (zoals Sint-Nicolaas, patroonheilige van scholieren) en vooral de Graaf van Halfvasten of Sinte(r)-Greef (Graaf), al dan niet samen met de Grevin.

In tegenstelling tot de drie andere geversheiligen is Sinte-Greef geen christelijke martelaar, maar een carnavalsheilige die overal in het vroegere Graafschap Vlaanderen (inclusief Nord-Pas de Calais) en het Hertogdom Brabant werd gevierd op de zondag van Halfvasten. Er werd dan een brood met krenten ter ere van hem gebakken. Sint-Maarten kwam op 11 november, Sinterklaas op 5 december. De drie heiligen leken op elkaar: ze reden in vol ornaat door de straten en 's nachts over de daken (net zoals Sint-Maarten placht Sinte-Greef op een paard te rijden), ze waren vergezeld van een knecht, ze beloonden brave kinderen met snoepgoed en/of geschenken tijdens hun ommegang of lieten die achter in hun mandje thuis, en ze bestrafden stoute kinderen met bestraffingstuigen zoals roedes.¹⁵

Felix Timmermans beschreef Sinte-Greef als de halve broer van Sinterklaas. Sint-Maarten en Sinte-Greef, die vooral populair waren op het platteland, werden al voor de Tweede Wereldoorlog grotendeels verdrongen door Sinter-

klaas, die vooral gevierd werd in grote steden.¹⁶ Daarbij zouden openbare en vrije scholen een grote rol gespeeld hebben.

Zwart geschminkte of geklede boemannen

Op veel plaatsen in Europa laat Sinterklaas zich al van oudsher begeleiden door donkere, al dan niet zwart geschminkte, in het zwart geklede figuren met een donkere baard, figuren die bovendien dierenhuiden, hoorns en/of kettingen kunnen dragen. In de Franse Elzas heet de donkere begeleider van Sinterklaas Hans Trapp, in Duitstalig Luik Hanscrouf, in Duitstalig Lotharingen Rubelz, in Luxemburg Houseker, in Normandïe Père La Pouque, in het Rijnland en Silezië Pelzbock, in Polen Ryszard Pospiech, in Zuidoost-Duitsland Belsnickel. Zoals Zwarte Piet, dragen Ruprecht of Knecht Ruprecht in Duitsland en Oostenrijk en Schmutzli in Zwitserland een plunjezak en een roede. Krampus in Beieren en Oostenrijk en (Ru)Percht in Oostenrijk zijn niet altijd zwart en dragen vaak een mand in plaats van een zak, maar met hetzelfde doel: om er stoute kinderen in te gooien. Krampus is gekleed in bont met hoorns en heeft een lange, rode tong. Als hij geketend is, kan hij mensen geen kwaad doen. In sommige streken slaat hij voorbijgangers en jaagt hij kinderen echt schrik aan. Ook Sint-Maarten kan zich laten begeleiden door zwarte boemannen. Elders kunnen gemaskerde jonge mannen met roeden op meisjes jagen of klappen ze met de zweep, terwijl ze over akkers lopen.¹⁷

In Frankrijk wordt de Kerstman begeleid door Père Fouettard (*fouet* betekent zweep); in het oosten en het noorden van het land is hij echter de begeleider van Sinterklaas en in de literatuur over Zwarte Piet, wordt hij ingedeeld bij

alle andere boemannen die Sinterklaas begeleiden. In Nederland was het op delen van het platteland gebruikelijk dat jongelui, die soms hun gezicht zwart maakten, potsierlijk verkleed en onherkenbaar gemaakt met veel lawaai huizen binnendrongen, kinderen en jonge meisjes angst aanjoegen en pas verdwenen nadat ze een traktatie hadden gekregen.¹⁸ Onder de Nicolaasmaskerades in de Lage Landen tellen we zwarte Sinterklazen op de Veluwe in Nederland, de travestiefiguur Klaas gehuld in 'wieve-goed' in het oosten van Nederland, Klozems en Sundrums, al dan niet met zwarte gezichten, op de Waddeneilanden, vanaf de 16de eeuw zwart geschminkte Sunderklazen in Amsterdam die op zoek gingen naar stoute kinderen, mannen die namen konden dragen zoals Jan de Knecht, Hans Moef en Trappedoelie¹⁹ en boemannen in het Maasland. Tot in 1969 trokken in Hees verklede groepen rond, gewoonlijk gewapend met een dikke stok, waarmee ze jonge dochters aftroefden.

In België, zoals in Nederland, ging het om mannen die zich tijdens de Sinterklaasperiode vermomden of maskeerden, optochten hielden met veel kabaal en lawaai, gemaakt door bellen, kettingen, buffel- of koehoorns, van huis tot huis liepen en vrij in- en uitliepen om zedenlessen uit te spreken, als een rechter te treffen en te zalven, te berispen, dreigen en straffen, met de roede te slaan, geschenken – vooral eetwaren – op te halen en uit te delen, op het randje na bédelen, vrouwen na te jagen en te plagen.²⁰

Van zwart = onderwereld naar zwart = duivel

Jan Nederveen Pieterse suggereert dat de donkere huidskleur of maskers waarmee de boemannen zich onherkenbaar maakten, verwezen naar de onderwereld, totdat zij in

de middeleeuwen geassocieerd werden met de duivel, die toen onder meer de Zwarte, Zwarte Pieter (*schwarze Peter*), Pieterman, Le More, Père Fouettard, Krampus, Schmutzi, Leutfresser of variaties op het Bijbelse Beëlzebub zoals Pelzenbock, Pelzenbock, Bugaboo, Bullebak (die aan de oorsprong zouden liggen van de term boeman) werd genoemd.²¹

Helsloot herinnert ons er terecht aan dat '[de] rituele context waarin dergelijke "klazen" optraden ... niet meer [suggereert] dan hun streven naar onherkenbaarheid. Je gezicht zwart maken is te beschouwen als "de gemakkelijkste en goedkoopste vorm van maskerade"'.²² Op de vijf continenten verven mensen inderdaad hun gezicht, bedekken ze het met een kap of masker of plakken ze, zoals Sinterklaas, een grote baard op, om zich onherkenbaar te maken. Volgens Nederveen Pieterse zou in het christelijke Europa, onder invloed van de katholieke kerk, de tegenstelling tussen licht en donker getransformeerd zijn tot een tegenstelling tussen wit (God, het goede) en zwart (de duivel, zonde, het kwade).²³

Hij meent dat de geknechte duivel perfect past in de middeleeuwse sfeer en dat hij, naarmate het geloof in de duivel is afgenomen, is verworpen tot een knecht zonder meer.²⁴ Deze figuur heeft volgens hem oorspronkelijk ook duidelijk niets te maken met Afrika: 'De verklede jongens met hun zwartgemaakte gezichten imiteerden geen zwarte Afrikanen maar deden de Zwarte Man na, en dit was de "Duistere Man", ofwel de duivel.'²⁵

Van zwart = duivel naar zwart = tot slaaf gemaakte Afrikaan

Steeds volgens Nederveen Pieterse had men in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen een eerder positief dan negatief beeld van Afrikanen. De associatie tussen zwart en zwarte Afrikanen en tussen Zwarte Piet en zwarte Afrikanen, zou pas dateren van de 19de eeuw. Vanaf de 17de eeuw wordt de slavenhandel in Afrikanen onder meer gerechtvaardigd op grond van het 'feit' dat zij volgens de Bijbel de zonen van Ham zouden zijn; zo wordt aan de associatie tussen zwart en zonde de nieuwe associatie zwart en dienstbaarheid toegevoegd.²⁶

Terwijl veel historici en antropologen Zwarte Piet zien als een recente transformatie van middeleeuwse duivels en boemannen, werpen sommige Nederlandse kunsthistorici en antropologen op dat Sinterklaas voor de 19de eeuw in de Lage Landen altijd alleen wordt voorgesteld op schilderijen en prenten en in boeken en dat er voor die periode geen beeltenissen bestaan van een zwarte knecht. In werkelijkheid is er minstens één beeld gekend van Sinterklaas, begeleid door een zwarte knecht van voor die periode; het is gelijk ook het enige dat Renaat van der Linden opneemt in zijn iconografie van Sint-Nicolaas in Vlaanderen. Sinds ca. 1600 siert een beeld van Sint-Nicolaas met een ogenschijnlijk zwarte jongen de barokke toegangspoort van de Sint-Niklaasgang in het centrum van Brussel, een stad waar Sint-Nicolaas van oudsher heel populair is.²⁷ Deze kleine metgezel draagt een pij en is aan het bidden.

De onderzoekers naar wie ik eerder verwees, die dit beeld niet vermelden, besluiten dat de geleidelijke transformatie van de duivel of boemannen niet kan worden aangetoond

IMPASSE

SAINT-NICOLAS

SINT-NIKOLAAS

5

5

GANG

Deel Beeld Nieuw Tempel

